

Jasna Vuković*Odeljenje za arheologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
jvukovic@f.bg.ac.rs*

Izgubljeni u tranziciji: problem prelaza ranog/srednjeg u kasni neolit centralnog Balkana u jugoslovenskoj/srpskoj arheologiji druge polovine XX veka*

Apstrakt: U radu se razmatraju nedoumice i slabosti tradicionalne, kulturno-istorijske arheologije u interpretaciji neolitske tranzicije, tj. prelaza starčevačke u vinčansku kulturu. Ukazano je na njihove uzroke: oslanjanje na tipologiju keramičkih nalaza i uverenje da se procesi moraju registrovati cezurama u vertikalnoj stratigrafiji, kao i na potrebu za preispitivanjem tog problema, pre svega iz ugla tehnoloških tradicija, tj. stila, sa ciljem identifikacije grupnih identiteta.

Ključne reči: neolitska tranzicija, vertikalna stratigrafija, grnčarija, hibridi, tehnološki stil

Mnogobrojni neolitski lokaliteti sa teritorije današnje Srbije i okolnih oblasti na osnovu arheoloških nalaza tradicionalno su atribuirani dvema „kulturama” – starčevačkoj i vinčanskoj. S obzirom na glavno usmerenje kulturno-istorijskog pristupa, preovlađujućeg u jugoslovenskoj arheologiji XX veka, ka definisanju kulturnih grupa, nezaobilazno je bilo i pitanje prelaza starčevačke u vinčansku kulturu. Za razliku, međutim, od minucioznih razmatranja relativne hronologije, odnosno utvrđivanja faza i podfaza unutar pojedinačnih kulturnih grupa, kao i njihovog odnosa sa ostalim istovremenim kulturama u okruženju, pitanje neolitske tranzicije ostalo je u velikoj meri nedorečeno. Iako se na prvi pogled čini da je tom problemu posvećena znatna pažnja, veliki broj međusobno suprotstavljenih, čak kontradiktornih stavova, jasno pokazuju da se radi o pitanju koje nije u potpunosti razrešeno. Da problem postoji i dalje rečito govori činjenica da

* Ovaj članak je rezultat rada na projektu 177020 koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

se i danas, nekoliko decenija kasnije i posle obavljenih novih istraživanja, prelaz ranog/srednjeg¹ u kasni neolit i dalje zapostavlja i ostaje van interesovanja većine istraživača. Zato je potrebno ponovo razmotriti različite pristupe ovom problemu i definisati uzroke koji su doveli do konfuzije u pokušaju njegovog razumevanja i interpretacije.

Migracija, „vinčanizacija” ili autohtona evolucija

Posmatranja starčevačke i vinčanske populacije kao dva različita, odnosno kao genetski srodna entiteta predstavljaju dva ekstremna stava u objašnjenju odnosa nosilaca ranog/srednjeg i kasnog neolita, a tu centralno mesto ima pitanje migracija.

Pretpostavka o postojanju „vinčanske migracije” dovela je do formiranja stanovništa po kojem se starčevačka populacija pod pritiskom došljaka pomerila iz matičnih oblasti prema severu i severozapadu (Dimitrijević 1974); to je vreme spiraloid-B stupnja, koji je predstavlja „refleks na vinčansko prisustvo u Podunavlju”, te je stoga istovremen sa početnim fazama vinčanske kulture (Vinča A) (Dimitrijević 1979, 257–258). Dolazak pripadnika vinčanske kulture posmatra se kao nasilan, pa se ističe borba za opstanak i „osećaj ugroženosti” autohtonog starčevačkog stanovništva kao posledica sukoba sa novim etničkim grupama (Dimitrijević 1974, 91) koje osvajaju nove teritorije, te „razbijaju starčevačko jezgro” u današnjoj Srbiji; na tom prostoru starčevačka populacija nestaje ili „gubi svoj kulturni individualitet” (Dimitrijević 1979, 257–258), što bi verovatno trebalo da upućuje na nasilnu asimilaciju.

Zanimljivo je da je isticanje postojanja konflikta između dve populacije još izraženije u sasvim oprečnom stavu o nastanku kasnog neolita. Vinčanska kultura nastaje kao reakcija na migracije iz oblasti Anadolije i njihovom kolonizacijom južnih oblasti Balkana, što rezultira okupljanjem autohtonog stanovništva u „zemlji-matici” i reakcijom na pretnju „tuđinaca” stvaranjem „kulture novog tipa” (Crejoviћ 1981, 21–22). Tako se postojanje migracije ne isključuje, već se ona vidi kao okidač za unutrašnji preobražaj lokalnih autohtonih zajednica. Stiče se utisak pravog okršaja, jer starčevačka grupa „gubi svoje teritorije”, a u nemogućnosti daljeg teritorijalnog širenja, bila je primorana da „prihvati veliki broj izbeglica” iz svojih područja koja su ugrozili došljaci (Crejoviћ 1981, 22). Prinudena na transformaciju, starčevačka grupa iznedriće vinčansku, koja je njen „legitimni naslednik” (Crejoviћ 1981, 21; 1988, 17).

¹ Tradicionalno se starčevačka kultura atribuirala ranom i srednjem neolitu i ta podela zasnovana je isključivo na osobinama keramike, pre svega prisustvu crnoslikanih posuda (Arandelović-Garašanić 1954, Crejoviћ 1969); ukoliko, međutim, prihvatimo mogućnost da je finalno Starčevo bilo istovremeno sa ranom Vinčom (što je tema ovog rada), postavlja se pitanje opravdanosti korišćenja termina „srednji neolit”.

Pretpostavka o kulturnom, ali i etničkom kontinuitetu između starčevačke i vinčanske kulture, koja isključuje migraciju kao važan faktor u procesu transformacije, podrazumeva unutrašnji razvoj (Leković 1990) i zasniva se pre svega na činjenici da se teritorija rasprostiranja jedne i druge kulture u potpunosti poklapaju. Potrebno je ipak osvrnuti se nakratko i na neke druge autorove argumente: da jedna kultura sledi za drugom u hronološkoj sekvenci (što ne mora ni u kom slučaju biti dokaz kontinuiteta); da su običaji sahranjivanja u obe kulture isti (čak i da izuzmemo činjenicu o veoma malom broju poznatih starčevačkih grobova i odsustvu nekropola, zgrčeni položaj uobičajen je u neolitu bez obzira na hronološki i geografski položaj); da se ekonomija obe kulture zasniva na zemljoradnji, iako se u starčevačkoj u većoj meri oslanja na sakupljanje i lov, nego što je to kasnije slučaj (to je ono što ih čini neolitskim); da se alatke i oružje(!) izrađuju od istih sirovina (kosti, kamena, gline) lokalno prisutnih ili pak dopremljenih razmenom (gde to nije slučaj?), i da su istih tipova. Iako se oni svode na opšta mesta, koja je sasvim izlišno detaljnije analizirati, zaključuje se da vinčanska kultura nastaje iz starčevačke mirnom unutrašnjom transformacijom, bez ikakvih uplitanja sa strane. Tezu o autohtonom poreklu vinčanske kulture prati i M. Bogdanović (na osnovu lokaliteta Grivac, Grbice i Resnik), uz podatak da u ukupnoj masi pokretnog inventara starčevačka komponenta učestvuje sa 70% u formiranju vinčanske kulture, iako nije sasvim jasno na kojim se parametrima ova statistika zasniva (Bogdanović 2006, 183).

Gorenavedena objašnjenja neolitske tranzicije ipak su, može se reći, ostala manje ili više po strani, i to uglavnom zato što nisu detaljnije elaborirana. Zato se treće rešenje, bar naizgled – sudeći prema mnogobrojnim objavljenim radovima, nametnulo kao dominantno. Radi se o konceptu sukcesivne (Garašanić 1964; 1979) ili gradacione migracije (Јовановић 1968). U prvom se pretpostavlja da vinčanska kultura pripada tzv. mlađem balkansko-anadolskom kulturnom kompleksu (Гарашанић 1973), čiji nosioci postepenom migracijom stižu na područja starijeg neolita jugoistočne Evrope; tokom takve migracije, etnički i kulturni elementi se postepeno šire sa jednog područja na drugo, zadržavajući se na usputnim područjima (Garašanić 1964). Ipak, M. Garašanić ističe i to da se ovakvo gledište geneze vinčanske kulture „ne može shvatiti bukvalno, jer se u mnogim slučajevima konstatovalo da novi elementi nisu nastupili naglim prekidom sa starijom kulturom, već da je preuziman niz starijih pojava i karakteristika. To pokazuje da se mora raditi o prenošenju elemenata kulture, koje nije moralo ići uporedo sa etničkim pomeranjima i sporom migracijom ljudi nosilaca novih pojava”; takođe, ističe se i da mešanje balkansko-anadolskih elemenata sa nekim nalazima starčevačke kulture i preuzimanje nekih starčevačkih elemenata upućuje na kontakt između jednih i drugih i na izvesnu njihovu simbiozu iz kojih je proistekla vinčanska grupa (Garašanić 1979, 200–203). Takvom stano- vištu se priklanja i B. Brukner, koji smatra da se početak Vinče ne može smatrati

jedino produktom „čiste” kolonizacije, već da se radi o kompleksnoj tranziciji (Brukner 2006, 167). Ovakvo „kombinovanje” objašnjenja migracijom sa istovremenim širenjem kulturnih uticaja deluje kao kompromisno rešenje problema neolitske tranzicije, no ipak se čini da i takva interpretacija ostaje nedorečena. Dopuštanje postojanja „direktnog dodira” između nosilaca ranog i kasnog neolita i hronološkog presecanja ove dve grupe (Garašanin 1979, 118, 143) upućuje na fizički kontakt dve populacije, ali ostajemo uskraćeni za objašnjenje prirode tog kontakta – da li je on bio stresan i nasilan, kao što pretpostavljaju neka od prethodno iznetih rešenja ili se radi o mirnom suživotu ostaje tajna. S druge strane, ukoliko je kontakt postojao, mehanizmi kojima se šire kulturni uticaji postaju još zamagljeniji. To se još jasnije vidi u konceptu gradacione migracije. Iako u osnovi sličan, taj koncept podrazumeva postupne migracije, u nekoliko talasa i na izdvojenim teritorijama: na prvom gradacionom području – tj. na području koje neposredno prihvata migracione populacije iz matične oblasti dolazi do simbioze „dva etno-kulturna elementa”, koja „daje treći, različit od prethodna dva”; posle svakog stupnja dolazi do promene nosilaca migracije, tj. posle svakog lokalnog procesa sažimanja domorodačke osnove i došljčkih populacija (Јовановић 1968, 134) nastupa nova migracija čiji nosioci sada imaju izmenjene karakteristike; tako nosioci vinčanske kulture zapravo stižu iz oblasti Trakije. Završetak gradacione migracije znači završetak obrazovanja novih kulturnih grupa mlađeg neolita, „uz istovremeno isčezavanje starijeg neolita, asimiliranog tokom gradacionog procesa” (Јовановић 1968, 138). Kao dlanom o dlan, pitanje je rešeno.

U vezi s različitim konceptima neolitske tranzicije, pojavljuje se i termin „vinčanizacija”. Uvodi ga S. Dimitrijević (Dimitrijević 1974, 88); on se odnosi na „kolonizaciju” starčevačke matične oblasti od strane vinčanskih doseljenika i time se vinčanizacija može izjednačiti sa procesom nasilnog nametanja sopstvene tradicije autohtonom stanovništvu. Paradoksalno je da se isti termin upotrebljava u potpuno suprotnom značenju: pod vinčanizacijom se podrazumeva proces evolucije starčevačke u vinčansku, čime se dokazuje kulturni i etnički kontinuitet dve kulture (Leković 1990). Različito shvatanje ovog pojma dovelo je, sasvim nepotrebno, do dodatnog usložnjavanja problema razumevanja procesa transformacije kulturnih grupa. Iako se retko pominje, nije sasvim jasno na koji se od dva značenja misli, i to je moguće pretpostaviti samo posredno; na primer, B. Brukner odbija postojanje vinčanizacije, smatrajući neke pojave na keramici „novim kulturnim fenomenom” (Brukner 2006, 167).

Primena koncepta migracija u genezi mlađeg neolita na centralnom Balkanu izazvala je mnogo više nejasnoća i nedoslednosti, nego što je pružila rešenja, jer zapravo ne dopušta jasno razumevanje procesa kontinuiranih migracija i „asimilacija”. Mnogi autori su se našli pred nepremostivom teškoćom u objašnjenju situacija na pojedinačnim lokalitetima, a nedoumice i oklevanje u

interpretaciji samo su se usložnjavali. Takav je slučaj, na primer, na Golokutu: uvidevši neke specifičnosti na keramičkom materijalu, J. Petrović ne može da se odluči kakav je bio odnos između starčevačkih i vinčanskih zajednica, i izbegava da ga detaljnije razmotri:

„O karakteru međusobnih uticaja i dodira između kasne starčevačke i rane vinčanske kulture u Sremu, odnosno na Golokutu, za sada nemamo sigurne podatke. Ne može se tačnije reći koliko je u pitanju neposredni dodir ili unutrašnji razvoj starčevačke kulture, nastao pod snažnim uticajem vinčanskih naselja. Kada bi se taj odnos mogao bliže objasniti, bio bi jasniji proces obrazovanja kasnog neolita u Sremu. U svakom slučaju (...) starosedelačko stanovništvo najverovatnije je aktivno učestvovalo u obrazovanju populacija kasnog neolita, vinčanske kulture” (Petrović 1988, 89).

Na koji je način starosedelačko stanovništvo aktivno učestvovalo u obrazovanju populacija kasnog neolita? U čemu se ogleda uticaj vinčanskih naselja? I konačno, zbog čega su svi koncepti neolitske tranzicije „omanuli” u razumevanju tog procesa? U čemu su njihove mane i nedostaci?

Ključ: prelazni period je tipološka,
a ne kulturna kategorija

U svim predloženim objašnjenjima neolitske tranzicije upadljive su izvesne nejasnoće u terminologiji. Šta su to „elementi” kulture koji mogu da tvore nekakvu simbiozu? Šta se to i kako „sažima”? Koje su to nove „karakteristike”? Osnovni argument za sve interpretacije je, naravno – keramika. Tim objašnjenja koja uključuju konflikt deluju još zagonetnija, jer, kako grnčarija doprinosi identifikaciji konflikta? Osim toga, svi predloženi koncepti jasno i deciderano pominju etničke elemente. Da li se na osnovu keramike može o tome govoriti? S obzirom na to da je keramika osnovni argument za objašnjenje tranzicije, paradoksalno je da sve međusobno suprotstavljene strane koriste potpuno identične osobine keramike za dokazivanje svog stanovišta. Zato ćemo ih posebno razmotriti.

1. Jedna od osnovnih karakteristika keramike koja se uvek ističe je pojava bikoničnih oblika. „Prodor” bikoniteta izjednačava se sa procesom vinčanizacije, pa se pojavljuje i termin „bikonizacija” (Dimitrijević 1979, 257), kojim se proces nametanja kulture od strane došljaka prati na keramičkom materijalu i odražava istovremenost starčevačke i rane vinčanske kulture, doduše uz izvesnu ogradu, da bi bikonitet mogao biti i obični „pomodni zaokret” (Dimitrijević 1974, 92). Bikonične forme ne smatraju se tipično starčevačkim formama i objašnjavaju se kao posledica stranog uticaja (Petrović 1988, 88). One predstavljaju element koji se prihvata pod uticajem došljaka, kao „ustupak novom

valu” pri čemu se zadržava kulturna autonomija, čije su glavne karakteristike upornost i konzervativnost (Dimitrijević 1979, 258). Teško je razumeti prihvatanje „modnog trenda” i pravljenje ustupaka (posebno u izradi keramike) uz tvrdoglavu potrebu za očuvanjem sopstvenog identiteta. Istovremeno, bikonični oblici posmatraju se kao autohtona starčevačka karakteristika, tipična za fazu Starčevo IIb (Leković 1990, 72), od koje će se, logično, razviti kasniji tipično vinčanski bikonični oblici. „Težnja ka formiranju vinčanskih bikoničnih oblika” (Garašanin 1979, 143) vidi se kao jedna od glavnih karakteristika finalnog Starčeva, posebno u fazi Starčevo III gde se javljaju „potpuno formirane varijante bikonične zdele” (Garašanin 1979, 135), što bi upućivalo na njegovo hronološko presecanje sa Vinčom. Razlog za postepeno prevladavanje bikoničnih formi posebno je razmotreno iz ugla „tipološkog reagovanja” u kome se keramika, čini se, posmatra kao potpuno samostalni organizam, koji svoje težnje i potrebe za evolucijom iskazuje nezavisno od ljudi koji je izrađuju i koriste. „Upotreba sfernih ili zatvorenih tipova odgovarala bi prvobitnoj funkcionalnosti keramike starijeg neolita, tj. zahvatanju što veće zapremine sa što jednostavnijim oblikom” (da li to znači da u kasnom neolitu ne postoji potreba za zahvatanjem što veće zapremine?), „ali tu više nema mogućnosti za dalji tipološki razvitak: loptasti oblik se izvodi isključivo na jedan način, sfernim modelovanjem, što daje završnu formu, nepodesnu za bilo kakvo usavršavanje. Zato sledeći korak u razvoju keramičkih tipova dolazi tek sa bikoničnim oblicima mlađeg neolita, u čemu se sastoji jedan od najvažnijih tipoloških novina koje donosi gradaciona migracija” (Јовановић 1968, 131–132). Valja istaći da se značenje termina „modelovanje” izjednačava sa oblikom posude, i ne koristi u svom ispravnom značenju tehnike izrade, što pokazuje da tehnike izrade i tehnološki procesi nisu prepoznati kao važni elementi za objašnjenje kulturnih promena. Dalje, ovde se čak uopšte ne uzima obzir bilo kulturni uticaj, bilo moda, već se promena prikazuje kao posledica potrebe (keramike) za evolucijom i stalnim razvojem, dok procesi (migracije ili asimilacije i sažimanja, svedeno) ostaju negde u drugom planu, u pozadini, i ne uzimaju se u obzir.

2. Barbotin i odsustvo slikanog ukrasa. Jedan od problema u interpretacijama neolitske tranzicije tiče se razmatranja ornamentike. Barbotin, tj. tehnike prevlačenja, uglavnom se smatraju starčevačkom tradicijom (Garašanin 1979, 165), čiji se nastanak tumači kao „tipološko reagovanje keramičke produkcije kolonističkih populacija na najvažnije i najupadljivije odlike novog, šumsko-zemljoradničkog ambijenta unutrašnjosti Balkana”² (Јовановић 1968, 147) i

² Barbotin se objašnjava kao imitacija kore drveta „kao materijala i sirovine svestrane upotrebe”, što bi za sobom povlačilo zaključak da u oblastima iz kojih su kolonisti stigli nije bilo drveta, pa su oni, impresionirani novom pojavom iz istih stopa počeli da je re-produkuju na starom materijalu – keramici, koja sa drvetom baš i nema mnogo veze.

oni predstavljaju osnovu za razvijanje kasnije vinčanske ornamentike izvedene drugim tehnikama. Važno je istaći da barbotin pre svega predstavlja funkcionalnu kategoriju sa ciljem ogrubljanja spoljne površine posuda, a ne vrstu ornamenta, o čemu je već detaljno bilo reči (Vuković 2012). Na ovom mestu leži jedan od najvećih problema tradicionalnih interpretacija neolitske tranzicije, koji ornamentiku vide kao medijum kojim se ostvaruju nove ideje i razvija novi stil, u kome se novim tehnikama zadržavaju stari motivi. Zapravo, istraživanja, posebno etnoarheološka, pokazuju sasvim suprotne zaključke: ornamentika jeste podložna promeni i „modnim trendovima”, ali su tehnike izrade veoma konzervativne i one se veoma teško menjaju (Gosselain 1992). Stoga je sasvim neprihvatljivo stanovište po kome bi barbotin bio preteča vinčanskih kanelura i glačanog ukrasa čime se dokazuje kontinuitet (Leković 1990, 72, Bogdanović 2006, 186), jer ih različitim čini ne samo funkcija, već i tehnike izrade.

Iz istog razloga je neprihvatljivo tražiti vezu između slikanih starčevačkih motiva i vinčanske ornamentike izvedene urezivanjem sa ubodima (Leković 1990, 72, Tasić i Tomić 1969, 45), što je objašnjeno na sledeći način:

„Prenošenje tehnika slikanja starčevačke grupe u novoobrazovanu vinčansku izvršilo bi se, slično realizaciji keramičkih tipova, mešavinom tipoloških elemenata, čiji krajnji rezultat ne zavisi od prethodnih komponenata, već uvek pruža samostalan obrazac. Vinčanska trakasta ornamentika sadrži prema tome sklonost ka pokrivanju površine suda motivima sastavljenim od pravolinisnih i kurvilinearnih traka, što je starčevačka karakteristika, ali ovog puta urezanim trakama, što opet odgovara vinčanskoj grupi” (Јовановић 1968, 149).

Ponovo se gubi iz vida činjenica da se slikanje i trake sa ubodima javljaju na funkcionalno potpuno različitim klasama posuđa: slikanje uglavnom na zdelama, a trake sa ubodima na posudama većih dimenzija namenjenim skladištenju.

3. Glačana keramika sivih i crnih boja, tj. redukciono pečena. M. Garašanin takvu keramiku (tzv. „tamna monohromna”) vidi kao sasvim novu tehniku izrade, potpuno stranu starčevačkoj grupi i tipičnu za nosioce balkansko-anadolskog kompleksa (Garašanin 1979, 200). Nasuprot tome, V. Leković tu pojavu vidi kao rezultat unutrašnjeg razvoja. Budući siguran u otkriće keramičkih peći³ (za šta do danas nema nikakvih materijalnih dokaza) i redukcionog pečenja, on ove tehnološke inovacije objašnjava kao napredak zasnovan na starčevačkom iskustvu (Leković 1990, 72). Izlišno je dodati da se nigde ne objašnjava zašto redukciono pečenje predstavlja napredak i u čemu se ogledaju njegove prednosti u odnosu na oksidaciono pečeno posuđe.

³ Keramička peć pominje se na lokalitetu Zlatara-Ruma, kao peć koja je ukopana u kuću 7 po njenom naruštanju (Лековић 1995, 30). Imajući u vidu činjenicu da je u priličnoj meri oštećena oranjem, kao i prirodu samog arheološkog konteksta, njeno atribuiranje starčevačkom sloju izrazito je problematično.

Pokazano je, dakle, da se pojedine osobine keramike uzimaju kao argument u dokazivanju kontinuiteta ili pak simbioze i sažimanja različitih kultura. Činjenica da se isti atributi koriste kao dokaz različitih stanovišta, međutim, jasan je pokazatelj izvesne nemoći i slabosti u interpretaciji. U čemu ona leži? Isticanje „težnji” i „reakcija” keramike (ili keramičke produkcije), zapravo jasno govori o tome da se keramika posmatra kao potpuno samostalna pojava. To se možda najbolje vidi u daljem razmatranju pojave slikanja u kasnoj Vinči: „U tipološkoj evoluciji kulturnih grupa mlađeg neolita postoji obrnuta proporcionalnost između trakaste i slikane ornamentike – tamo gde je trakaste ornamentike bilo malo, ili se ona uopšte nije javljala, dolazi utoliko pre do pojave slikane keramike” (Јовановић 1968, 150). Eto objašnjenja! Tamo gde nije bilo slikanja u ranom neolitu, ono će se pojaviti u kasnom.⁴ Keramika, dakle, vrlo tvrdoglavo pokazuje samovolju u sprovođenju svojih namera i aspiracija i veoma je jogunasta u ispoljavanju svojih težnji. Razlog zbog kog keramika postaje nezavisan entitet u arheološkoj interpretaciji svakako leži u shvatanju tipologije kao presudnog metodološkog alata za razumevanje kulturnih promena. Sasvim je uobičajeno da se razmatra „evolucija” keramičkih oblika, zasnovana na klasifikovanju atributa posuda po principu „od prostog ka složenom” (upor. Vuković 2013), koji u priličnoj meri podseća na (prevaziđeni) koncept jednolinijske evolucije, oličene u idejama Ogastasa Pit-Riversa (Грин 2003, 49, Палавестра 2011, 103). Tako se jasno definišu tipološko-hronološki osetljivi predmeti, koji su ključni za praćenje kontinuiteta u arheologiji. Oni su definisani kao „predmeti koji u raznim etapama razvitka doživljuju određenu evoluciju prvobitnih tipova, koju je moguće pratiti i hronološki i tipološki” (Garašanić 1964, 13), bez obzira na činjenicu da su keramički tipovi produkt istraživača i da u velikoj meri zavise od kriterijuma primenjenog u njihovom „odabiranju” (Јовановић 1968, 113). Zato nije retkost da se traže stilsko-tipološke veze između materijala poznostarčevačke i vinčanske provenijencije (na primer Bogdanović 2006, 185), uz mogućnost da je do promena dovela primena nove tehnologije (pre svega na osnovu fature, tj. pojava keramike bez pleve i sa isključivo mineralnim primesama), ali bez razmatranja uzroka koji su doveli do njene pojave. Možda ovakvu zavisnost od tipologije i njeno centralno mesto u arheološkoj interpretaciji najbolje ilustruje sledeći navod: „neki put se gubi iz vida da je u preistoriji prelazni period tipološka, a ne kulturna kategorija” (Јовановић 2006, 53). Proces izrade, koji uključuje niz operacija i postupaka, pre svega socijalno uslovljenih, uopšte se ne uzima u obzir, tako da u prvi plan izbija predmet, a ne ljudi koji su ga izradili.

⁴ Da bi bilo jasnije, podsećamo da je ranije istaknuto da se trakasta ornamentika kasnog neolita javlja samo tamo gde je u ranom bilo prisutno slikanje; ova zamršena argumentacija dalje navodi na zaključak da se slikanje u kasnom neolitu javlja samo tamo gde ga u ranom neolitu nije bilo, iz čega proizilazi da slikanje samo po sebi teži da se pojavi – kad-tad.

Ćorsokak: vertikalni sled nasuprot procesu postepene promene

Uvođenje „stratigrafsko-tipološkog” metoda koji za cilj ima „stvaranje zatvorenih tipoloških celina, kulturnih grupa, i to teritorijalno razgraničenih” (Јовановић 1968, 108), čini se, u velikoj je meri uticao na ispoljavanje slabosti u razumevanju tranzicije i odbijanja očiglednih činjenica jasno vidljivih u arheološkom zapisu. Nova zaštitna istraživanja na lokalitetu Pavlovac-Čukar kod Vranja obavljena 2012. godine pokazala su da se starčevačka i vinčanska keramika mešaju u istim slojevima (Vuković, *u štampi*). Zato je potrebno ispitati da li se takva situacija javlja i na drugim nalazištima.

Iako se u tradicionalnoj arheologiji ističe da prelazni period predstavlja proces, a keramika odražava promene, pa samim tim i proces koji do njih dovodi (Јовановић 1968, 112), s druge strane se uvek očekuje jasna razdvojenost neolitskih kultura u vertikalnom sledu; kada to nije slučaj, često se navodi da su stratigrafski podaci još nedovoljno sigurni (Garašanin 1979, 143). Takođe, ističe se neophodnost dobro definisanih zatvorenih arheoloških celina za dokazivanje kontinuiteta (Leković 1990, 70). Pitanje je koliko bi se prelazni period, pogotovo ukoliko se radi o unutrašnjoj evoluciji bio dobro dokumentovan zatvorenim celinama. One predstavljaju jedan „zaleđeni” trenutak u vremenu, a ukoliko je cilj prepoznati i definisati proces, to bi jedino bilo moguće definisanjem većeg broja dobro datovanih zatvorenih celina.

Ukoliko postoji kontakt između dve različite populacije, moralo bi se očekivati prisustvo i dve različite keramičke tradicije u istim slojevima, tim pre što mnogi autori smatraju da su kasna starčevačka i rana vinčanska kultura istovremene (Garašanin 1979; Dimitrijević 1974, Brukner 2006, 166). Neki autori, međutim, izražavaju sumnju u mogućnost detektovanja tih promena smatrajući da se transformacija dogodila veoma brzo, tokom dve ili tri generacije, pa je stoga taj proces potpuno „nevidljiv” na arheološkom materijalu (Brukner 2006, 167). Čak i da je tako, da li bi ta promena bila jasno izdiferencirana u vertikalnoj stratigrafiji ili bi možda bilo logičnije očekivati mešanje materijala bez jasnog stratigrafskog prekida? Jedino otvoreno prihvatanje takve mogućnosti vidi se u slučaju Gornje Tuzle, jer se starčevačka i vinčanska keramika mešaju kroz čitavu vertikalnu sekvencu, pa se takva pojava tumači kao mirni, postepeni proces „etničke asimilacije”, uz upozorenje da bi trebalo posebno analizirati uticaj koji je starčevačka „etnička podloga” izvršila na formiranje vinčanske kulture (Čović 1961). Kod zagovornika modela po kome se starčevačka kultura pomera pod pritiskom pridošlica, takva situacija se prihvata, a mogućnost mešanja starčevačke i vinčanske keramike u istim slojevima se dopušta. Tako se ističe prisustvo vinčanskih žrtvenika i vinčanskih zajedno sa starčevačkim posudama u zemunici Z u Vinkovcima, a prisustvo vinčanskih predmeta (posuda i privezaka

od spondilusa) zajedno sa starčevačkom keramikom smatra se importom, kojim se ističe visok status pokojnika starčevačke zajednice (Dimitrijević 1979, 258–259).

Drugi autori, međutim, iskazuju izrazito oklevanje ili čak otpor prema mogućnosti da se u istim slojevima mešaju i starčevačka i vinčanska keramika. Na lokalitetu Obrež-Baštine pominje se mešanje bikoničnih zdela starčevačkog tipa sa tamnom, sivkastom keramikom sa tragovima glačanja vinčanskog porekla, koje se javljaju zajedno u kulturom sloju (Брукнер 1960).⁵ Autor, međutim, godinama kasnije još uvek nije siguran kako da tu pojavi objasni i iskazuje dilemu između dve mogućnosti – da se radi o „vinčanoidnom” obliku (što nije sasvim jasno šta znači) ili da se pokazuje eksperimentisanje sa oksidacionim i redukcionim pečenjem, ali se na kraju odlučuje za import (Brukner 2006, 167). Prisustvo vinčanske grnčarije u starčevačkim kućama registrovano je i u kućama 6 i 7 na lokalitetu Zlatara-Ruma (Лековић 1995, 30–31). Zaključak o dve faze ispune kuće 7 (koje bi, pretpostavljamo, sledilo pošto je kuća – sa tipično starčevačkim barbotinom – napuštena) izveden je indirektno, na osnovu pronađene keramike, gde bi stariju fazu (rana faza Vinča-Tordoš I) obeležilo prisustvo zdele čije su višebojne površine posledica kombinovanja oksidacionog i redukcionog pečenja,⁶ a kasniju na osnovu crnoglačanih kanelovanih zdela (kasnija faza Vinča-Tordoš). S druge strane, kuća 6 ostala je „nekontaminirana” zatrpavanjem, a pronađena keramika nije predstavljala značajan kulturni i hronološki marker. Slično mešanje materijala registrovano je i na lokalitetu Kudoš-Šašinci (Лековић 1995, 35). Materijal iz zemunica sa Zlatare (kuća 7), je međutim, po mišljenju B. Bruknera, izrazito vinčanski, doduše uz ogradu da problem kontinuiteta spiraloidea-B i Vinče A u zapadnim oblastima ostaje otvoreno, i uz prilično nejasnu tvrdnju da tipološke sličnosti između „grnčarijskih tipova Spiraloidea B i Vinče A, ne ukazuju bezuslovno na (dis)kontinuitet između kasne starčevačke i rane vinčanske kulture” (Brukner 2006, 169). Time se zapravo nikakvo rešenje ne nudi i ostaje se „lavirintu gde se nudi više od jednog izlaza, a da zapravo samo jedan vodi rešenju”. Koji je to izlaz – ostaje tajna.

Mešanje starčevačke i vinčanske keramike, čini se, mnogo češća pojava nego što bi se to moglo zaključiti iz publikovanih izveštaja i radova. Oklevanje autora, međutim, da to jasno i naglase, navodi nas da čitamo između redova. U Crnokalačkoj Bari registrovana su tri sloja – površinski, vinčanski sa dva stambena horizonta i starčevački. Autori ističu da se te dve neolitske kulture ne poklapaju, tvrdeći to na osnovu odsustva površinskih nalaza vinčanske keramike na onim

⁵ Sudeći prema crtežima profila – stratigrafski sled je jednostavan i osim površinskog humusa i zdravice sadrži samo jedan kulturni sloj.

⁶ Iako autor pominje da su takvi primerci nesumnjivi u fazi Starčevo III (koja nika da nije u potpunosti definisana, ni dokazana), ističemo tzv. „black-topped” keramiku, tipičnu za rane faze vinčanske kulture.

mestima gde se javlja starčevačka. Uz navod da se na pojedinim mestima starčevačka keramika javlja vrlo plitko – što je posledica ukopavanja vinčanskih objekata i nivelacije, vertikalna stratigrafija je jasno fiksirana, jer arhitektonski ostaci starijeg vinčanskog horizonta zatvaraju horizont najstarijeg naselja i „čine jasnu cezuru između starčevačke i vinčanske grupe u kulturnom sloju” (Tasić i Tomić 1969, 12). Iako se u tekstu nigde ne pominje, na slici istočnog profila sonde B/1959 (prilog IV), u legendi koja opisuje treći sloj kaže se da se radi o „izmešanom starčevačkom i vinčanskom sloju”. Pažljivije čitanje opisa starčevačkih objekata takođe dovodi u sumnju tvrdnju o jasno definisanoj vertikalnoj stratigrafiji. Pri opisu starčevačkih jama pominje se „kompaktan sloj pepela koji ispunu jame deli na dva dela” i gle čuda, ispostavlja se da se ispod pepela javlja isključivo starčevačka, dok se iznad njega starčevačka meša sa vinčanskom keramikom. Čak se i navodi da se u stratigrafskoj slici ispunu pojedinih jama može pretpostaviti jedan stariji nivo, koji bi ilustrovao materijal ispod sloja sa pepelom (Tasić i Tomić 1969, 20), ali se zato zaobilazi činjenica da bi to značilo da je postojao i jedan mlađi, u kome se meša keramika različite kulturne pripadnosti. Iako se tvrdnja da postoji jasno izdiferencirana vertikalna stratigrafija ne napušta, ipak se ističe da se na Crnokalačkoj Bari dobija slika o postepenoj asimilaciji starsosedelačkog stanovništva (što, naravno, upućuje na prisustvo nekakvih došljaka sa strane) i kontradiktorno, da je veza između starčevačke i vinčanske čak i genetska, ako ne i etnička(!) (Tasić i Tomić 1969, 63). Osim u slučaju da su, osim Starčevaca i Vinčanci starsedeoci (što je veoma zanimljiva zamisao vredna pažnje), stiče se utisak da ni samim autorima situacija nije u potpunosti bila jasna.

Nespремnost da se prizna očigledno i insistiranje na striktno razdvojenim stratumima vidi se i u slučaju Drenovca. U poslednjem horizontu (Drenovac IIIb), finalno Starčevo prati se u veoma tankom sloju poremećenom nivelacijom vinčanske kuće, gde se materijal meša, te je izdvojen „samo pouzdan starčevački materijal” (Vetnić 1974, 137). Iz tog materijala posebno se ističe polirana posuda tamne boje sa više vertikalnih plastičnih rebara, koja se nazivaju kanelovanom ornamentikom. Nepostojanje vertikalnih sekvenci na lokalitetima često se objašnjava poremećenom ili nejasnom stratigrafijom. Tako se za lokalitet Majdan kod Smederevske Palanke kaže da nema jasnu stratigrafsku sliku, ali da pokretni materijal pokazuje da su na naselju postojale dve faze – kasna starčevačka i rana vinčanska (Katunar 1988, 81). Poremećena stratigrafija pominje se i za najniži sloj u Pavlovcu, ponovo zbog mešanja starčevačke i vinčanske keramike (Гарашанин и Гарашанин 1958), kao i u objašnjenju najnižih slojeva u Vinči, gde vinčanski fragmenti potiču iz gornjih slojeva koji su se urušili u ranije ukopane objekte (Letica 1971, 14). Mešanje se pominje i za Šljivik kod Stragara, iako se oprezno navodi da stratigrafija nije ozbiljnije poremećena (Станковић 1987, 111). Dva najmlađa sloja pripadaju Vinči A i B, najstariji

finalnoj starčevačkoj kulturi, ali se onaj treći veoma oprezno naziva slojem još starijim od Vinče A, u kome su u podjednakom odnosu zastupljene vinčanska i starčevačka keramika (Stanković 1988, 95–97). Čak ni odsustvo vertikalne stratigrafije neće uveriti istraživače da je nema – proglasiće postojanje dve faze samo na osnovu keramike, koja je – to je bar opštepoznato – jasno vremenski određena.

Prelazni tipovi, „degeneracija” i hibridi

Poseban problem u shvatanju prelaznog perioda, posmatranog isključivo iz ugla tipologije i beskrajne potrage za analogijama predstavlja i prisustvo nejasnih, za istraživače problematičnih primeraka keramike, koji su objašnjeni na različite načine. Vrlo često se sreću objašnjenja po kojima se radi o keramici „prelaznog tipa” ili o „vinčanskoj keramici sa jakim starčevačkim tradicijama”. O čemu se zapravo radi?

Jedna od najizrazitijih promena na keramici, koja se, kako je i u prethodnom delu teksta već pokazano, često pominje je promena fakture⁷ na keramici tamnih – crnih ili sivih boja (Čović 1961, 88), praćena bikonizacijom oblika. V. Leković će pojavu keramike sa mineralnim primesama bez pleve objasniti kao „glasnika” vinčanske keramičke industrije (Leković 1990, 72, Bogdanović 2006, 186). Takva promena se ponekad dovodi u vezu sa kontaktom starčevačkog stanovništva sa nekom drugom, stranom grupom od koje je primilo novu tehniku u proizvodnji keramike (Čović 1961, 112). Nije neuobičajeno da se keramika „ranoneolitske tradicije iz vremena rane Vinče”, tj. njenog formiranja naziva „prelaznom keramikom” (Letica 1971, 15); njene osobine su utisci nokta ili prsta, kanelovani i lažni barbotin, bikonija, nedopečenost. Pojava keramike izrađene u vinčanskoj fakturi, tj. bez organskih primesa u starčevačkim slojevima često je praćena oklevanjem u objašnjenju njenog porekla, a eksplicitni pomeni hibrida⁸ veoma su retki. U literaturi se sporadično pominje „vinčanoidna” faktura: na primer na Crnokalačkoj Bari (Tasić i Tomić 1968, 23), i na jednom fragmentu sa Bukovačke česme. Autor, međutim, osim opaske da se slična pojava može pratiti u Gornjoj Tuzli i da ima veze sa vinčanskim uticajima ne želi da se „upušta u šire analogije, niti u njihovo značenje” (Vetnić 1974, 148).

⁷ Ističemo da je u literaturi veoma teško „prepoznati” fakturu, jer se termini „obična” i „fina” najčešće odnose na obradu površina, a ne na sastav glinene mase (na primer Garašanin 1979, 164–165).

⁸ Za razliku od tzv. prelaznih tipova, koji podrazumevaju mešavinu različitih tipoloških (a samim tim i „kulturnih”) karakteristika na jednoj posudi, pod „hibridima” se podrazumevaju posude koje nastaju kao posledica mešanja različitih tehnoloških tradicija, tj. stilova.

Termin „prelazni tip” nigde se jasnije ne definiše, ali se može pretpostaviti da se odnosi na keramiku starčevačkih oblika, ali vinčanske fature; s obzirom na uvreženo mišljenje da starčevački i vinčanski materijal po pravilu moraju biti jasno stratigrafski odvojeni, on verovatno upućuje na nešto što je slično Vinči, ali nije „prava” Vinča. Tako se formira još jedna u nizu nejasnih nomenklatura, čijim uvođenjem je stvoren utisak da je pitanje rešeno, materijal „smešten” na pravo mesto, ali se zapravo cela situacija dodatno komplikuje. Nešto eksplicitniji pomen mešavine dve tradicije može se naći u sumarnom opisu keramike iz Stragara: pominje se keramika izrađena starčevačkim tehnikama (tu se pre svega misli na tehnike ukrašavanja – utisci trske i prsta, mada je izvesnije da se radi u otiscima instrumenta, sudeći prema njihovoj pravilnosti, i kanelovanje), ali vinčanske boje i fature (Станковић 1989, 32). Osim kombinacije starčevačkih formi rađenih u vinčanskoj fakturi, registrovani su i suprotni primeri, pre svega u Gornjoj Tuzli, gde se pominje crvena keramika u novim oblicima, ali sa zadržanom „starom fakturam” (Čović 1961, 118). Slična situacija konstatovana je i u Obrežu, gde se javljaju vinčanske bikonične zdele starčevačke fature i tehnike izrade (Брукнер 1960, 96). Kao hibrid bi možda mogla da bude i prepoznata zdela crne boje iz Vinkovaca (Dimitrijević 1974, 92), kao i slični nalazi iz Obreža (Брукнер 1960). Takvi hibridi registrovani su među nalazima sa novih iskopavanja u Pavlovcu kod Vranja, i osim posuda, prisutni su i hibridni žrtvenici (Vuković, u štampi).

Upadljivo je, takođe, isticanje pada kvaliteta kasnostarčevačke keramike. Ovako subjektivne procene i formiranje vrednosnih sudova o keramičkoj proizvodnji (upor. Vuković 2012, 674) zasnovanih na ličnim impresijama i idejama o tome šta bi trebalo da predstavlja „kvalitet” u stvari ponovo otkrivaju nemoć u objašnjenju pojava na keramici, pre svega zasnovanu na nepoznavanju tehnologije. Ako pogledamo detaljnije na koje se vrste keramike takva određenja odnose, videćemo da se radi upravo o „prelaznoj” ili hibridnoj keramici, koja je na jednom mestu objašnjena kao posledica postupnog procesa umerene vinčanizacije (Dimitrijević 1974, 89). Ipak, osim navoda da je fina monohromna keramika varijabilnog kvaliteta i u proseku slabije izvedena, nije sasvim jasno u čemu se taj pad ogleda, ali se može pretpostaviti da se ne misli na fakturu (niti na tehnike izrade), već na varijabilnost u boji, jer se ističu sivi tonovi i crna boja bikoničnih posuda. „Degenerisani karakter” finalnog Starčeva odnosi se pre svega na kasne starčevačke nalaze iz Vinče, i takođe se detaljnije ne elaborira (Garašanić 1979, 143). Imajući u vidu materijal iz Pavlovca – možda je ovde moguće prepoznati radove neiskusnih grnčara, koji izrađuju keramiku njima strane tradicije.

Sumirajući izneta zapažanja, može se zaključiti da nemoć i slabost tradicionalne arheologije u interpretaciji neolitske tranzicije leži u dve ključne tačke: 1. neizostavnom oslanjanju na tipologiju kao na jedinom metodološkom pristupu,

što je izazvalo posledicu da se keramika posmatra kao potpuno samostalan entitet, nezavisan od ljudi i socijalnog ustrojstva. Pominjanje „prelaznih” tipova, takođe, zamagljuje identifikaciju hibrida, kao jednog od najvažnijih putokaza u razumevanju prelaznog perioda; 2. potrebi da se starčevačka i vinčanska keramika jasno izdiferenciraju u vertikalnom sledu, te odbijanjem da se razmotri mogućnost da to ne mora biti slučaj. Zato je potrebno ukazati na mogući put kojim bi trebalo prevazići začarani krug i ponuditi moguće rešenje.

Rešenje: tehnološki stil i identifikacija socijalnih grupa

Pitanje pripadnosti, tj. „srodnosti” ili različitosti pripadnika starčevačke i vinčanske populacije dovodi do problema identifikacije socijalnih grupa, odnosno grupnih identiteta, od ključnog je značaja za razumevanje procesa neolitske tranzicije. S obzirom na njenu brojnost na arheološkim lokalitetima, keramika može da bude dobar putokaz u tom pravcu, ali ne posmatrana kao statičan predmet, već kao proizvod koji odražava određene socijalne odnose. Stoga predmet analize ne treba da bude registrovanje (i deskripcija) tipoloških ili morfoloških atributa, već njena varijabilnost.

Koncept keramičkog stila ključan je za definisanje socijalnih grupa. U tradicionalnoj arheologiji „nosioci stila” bili bi oni predmeti koji se smatraju tipološko-hronološki osetljivim, a stil se najčešće izjednačava sa načinom ukrašavanja. Nasuprot tome, danas se smatra da ključ leži u tehnologiji, koja se široko definiše kao čitav niz interakcija koji uključuju proces izrade, organizaciju proizvodnje, distribuciju, upotrebu i odbacivanje (Miller 2007, 4, Vuković 2012). Proces izrade keramike, dakle, ne podrazumeva samo sled operacija koje grnčar primenjuje, već, što je mnogo važnije, u svom zanatu mora da izvrši i određene „izbore” (Lemonnier 1986; 2002) koji su često socijalno uslovljeni. Tehnologija uključuje posedovanje (ne)svesnog „tehničkog znanja”, koje predstavlja most između tehnika izrade i društva (Lemonnier 1986); slično tome shvatanje “tehnološkog znanja”, osim drugih komponenti, uključuje i mehanizme učenja i prenošenja znanja (Schiffer and Skibo 1987). Tako proces izrade grnčarije daleko bolje rasvetljava grupne identitete, nego što to pokazuje predmet posmatran nezavisno od načina njegove izrade (Gosselain 1992, Stark 1999). Tehnologija, dakle, poseduje stil (Hegmon 1998). Pojam tehnološkog stila definisan je kao čitav paket elemenata koji odražavaju tehnologiju jedne zajednice, kao što su naučene tehnike ili organizacija posla. On se može shvatiti i kao „način izrade predmeta” (Chilton 1999, 50, Hegmon 1992). Što je još važnije, tehnološki stil može se shvatiti i kao skup svih aktivnosti i ponašanja koji se iskazuju kroz izradu i upotrebu predmeta, a odraz su socijalnih odnosa (Childs 1991); oni odražavaju zajedničko razumevanje procesa izrade (Stark 1999, 5). Razmatranja tehnološkog stila su stoga usmerena na ljude koji izrađuju i koriste keramiku, a ne na posude samo po sebi.

Jedan od najvažnijih aspekata tehnološkog stila je njegova stabilnost kroz vreme (Gosselain 1992, Stark *et al.* 1995, Stark 1999, 29). Takav konzervativizam pre svega je potvrđen etnoarheološkim istraživanjima i najbolje se može objasniti time kako zanatlije najčešće doživljavaju tehnološki stil – kao način na koji se zadatak „oduvek obavljao” (Schiffer and Skibo 1997, 597, Stark 1999, 27). Ovde je važno istaći da se ne radi samo o inerciji po kojoj zanatlija izrađuje predmete onako kako je naučen pokazujući nezainteresovanost da nešto promeni; radi se o tome da postoji socijalni pritisak da se tradicija očuva. On se iskazuje kroz proces podučavanja (Gosselain 1992), ali i kroz sankcije koje se primenjuju onda kada zanatlija svojom voljom promeni ustaljeni obrazac (Mahias 2002, 192, Stark 1999, 41), kao i odbijanjem članova zajednice da koriste proizvod koji na bilo koji način od njega odskaje (na primer Longacre *et al.* 2000, 274). Stoga je promena u proceduri i tehnici izrade nepojmljiva i posmatrana je kao veoma uznemirujuća „drastična mera” (Gosselain 1992, 582). Objasnjene o eventualnom „pomodnom zaokretu” u starčevačkoj keramici, stoga je sasvim neopravdano.

S druge strane, dekorativni stil, tj. ukrašavanje, pokazuje etnoarheološka istraživanja, mnogo je podložniji promeni ili modi, nego što je to slučaj sa tehnikama izrade (Chilton 1999, Dietler and Herbich 1989, Stark 1999). Drugim rečima, sve dok se tehnika izrade ne menja, zanatlija može da iskaže i sopstvenu kreativnost u izvođenju ornamenta. Na ovom mestu je, dakle, teza o kontinuitetu krivolinijskog i meandroidnog ukrasa od starčevačke slikane do vinčanske urezane dekoracije u potpunosti pobijena. Kontinuitet bi se pokazao samo ukoliko bi tehnika slikanja nastavila da živi sa izmenjenim motivima; obrnut slučaj u kome postoji izmenjena tehnika, ali slični motivi ukazuje na sasvim drugačiju tradiciju, ili potpuno novu populaciju, koja sa sobom donosi i svoju tehnologiju. Na isti način valja posmatrati i uvek pominjanu keramiku sa barbotinom u odnosu na vinčansku kanelovanu keramiku. Osim što barbotin ne predstavlja ornament, već funkcionalno ogrublјivanje površine, što je ranije već istaknuto, čini se da je tehnika izrade sasvim drugačija i sprovodi se sa potpuno drugim ciljem. Tehnika kanelovanja nije sasvim razjašnjena, ali sudeći prema do sada ispitanom materijalu, radi se o sasvim suprotnim postupcima.⁹ Dok se barbotin zasniva na nanošenju gline na već formiranu posudu (koja mora biti dovoljno čvrsta, dakle prosušena ili potpuno suva, da bi izdržala pritisak prevlačenja), kanelovanje je po svoj prilici izvođeno plitkim žljebljenjem nekim instrumentom, posle čega se površina brižljivo glača; da bi to bilo izvodljivo posuda mora da bude još uvek manje-više plastična; štaviše, za razliku od barbotina kojim se na posudu nešto dodaje, kod takvog žljebljenja radi se o sasvim suprotnom postupku – sa posude se nešto uklanja. Treba istaći i to da se starčevački (ili

⁹ Ovde se misli isključivo na keramiku koju je detaljno ispitao autor ovog teksta; o tehnici kanelovanja, koliko nam je poznato, gotovo uopšte nije pisano.

ranovinčanski) barbotin nanosi isključivo na posude većih dimenzija namenjeno skladištenju ili transportu, dok se kanelure najčešće javljaju na finim zdelama (iako se u kasnijem periodu pojavljuju i na posudama za skladištenje). Stoga kanelovanje i barbotin ne razdvaja samo drugačiji koncept i tehnika izrade, već i funkcionalna klasa posuda na kojima se javljaju. Tako proizilazi da oni ne mogu imati nikakvih dodirnih tačaka, pa se ideja o starčevačkoj tradiciji koja prerasta u vinčansku na osnovu „prelaza” barbotina u kanelovanje i njihove daleke „sličnosti” takođe mora odbaciti.

Ipak, nesumnjivo je da dolazi do promena u tehnologiji i postavlja se pitanje u kojim se uslovima jedna tradicija transformiše u nešto novo. Smatra se da na promenu tehnološkog stila utiču pre svega promene u društvenim odnosima i kontaktu pripadnika različitih zajednica, što se (bar kada je u pitanju keramika) dešava kada se grnčari integrišu u druge zajednice (Stark 1999, 30). Iako praćenje tehnološkog stila može da pomogne u identifikovanju puteva migracija, ukoliko ne dođe do brze asimilacije, u keramici se mora očekivati veća varijabilnost. Pojedina istraživanja pokazala su da može da dođe do mešanja različitih tehnoloških stilova, ili hibridizacije različitih tradicija, što ukazuje na direktnu interakciju između različitih socijalnih grupa (Stark *et al.* 1995)¹⁰. Da li ovako možemo da objasnimo navode u kojima se izričito pominju vinčanski oblici izrađeni u starčevačkoj fakturi i obrnuti slučajevi? Čini se da je takva mogućnost prilično izvesna, što je materijal sa lokaliteta Pavlovac-Čukar zaista potvrdio, gde su uobičajena oba slučaja „mešanja” (Vuković, *u štampi*). Upečatljivo je da se to vidi na možda najkonzervativnijoj grupi predmeta – žrtvenicima (npr., Вуковић 2014), koji se najčešće smatraju najmanje hronološki osetljivom vrstom nalaza (Schwarzberg 2006). Imajući u vidu da etnološka, etnoarheološka, ali i arheološka istraživanja pokazuju da se sa učenjem grnčarskog zanata počinje u veoma ranom periodu, te da se njegovo savladavanje obično izjednačava sa fizičkim sazrevanjem (Crown 1999, 29; 2001, 455, Wallaert-Petre 2001, 475, Vuković 2013, 308), mešanje različitih tradicija može se objasniti jedino prisustvom već formiranih grnčara u novom okruženju i njihovim kontaktom sa nepoznatom tradicijom. Zato se, u nedostatku uzora, izrađuju proizvodi tehnikama koje su majstorima već poznate.

S druge strane, materijal sa Čukara pokazao je još jednu zanimljivu karakteristiku – prisustvo posuda nepravilnih, asimetričnih oblika, kao i nebrižljivo, „rustično” izvedenih ukrasa, kako na posudama, tako i na žrtvenicima. Stiče se utisak da se radi o proizvodima neiskusnih, neveštih majstora, kojima pojedini motivi ili oblici nisu bili bliski. Možda je moguće ovakvu situaciju prepoznati i u navodima o „degeneraciji” ili „padu kvaliteta” starčevačke keramike. Ova klasa nalaza, međutim, predstavlja možda najvažniji dokaz o postojanju i mešanju različitih tehnoloških stilova. Konzervativizam tehnološkog stila posledici-

¹⁰ U našem slučaju – nosilaca starčevačke i vinčanske tradicije.

ca je, između ostalog, načina podučavanja zasnovanog na rigidnom prenošenju znanja zasnovanom na posmatranju i imitaciji, što kod „šegrtu” u zanatu stvara tzv. „zatvorene sposobnosti” koje rezultiraju standardnim odgovorima u izvršavanju zadataka, odbijanju prihvatanja novih tehnika i želji da se izrade socijalno prihvatljivi proizvodi (Wallaert-Pêtre 2001, 482–483). Prisustvo „nesavršenih” radova (koji bi iz ugla tipologije svakako izazvali pometnju i zabunu) na lokalitetima na kojima se može pratiti neolitska tranzicija može da ukaže na promenu u načinu učenja, i što je još važnije, na promenu u odnosu između učitelja i učenika. To bi ukazivalo na odsustvo kontrole i jakog socijalnog pritiska u prenošenju znanja, te na ohrabrivanje majstora da uvode inovacije i inkorporiraju sopstvenu u postojeću tradiciju. Imajući na umu i mešanje tehnoloških tradicija, takva situacija bila bi moguća samo u slučaju mirnog suživota dve različite socijalne grupe, koje su delile životni prostor i vrlo verovatno bile još čvršće povezane porodičnim vezama.

Zaključak

Razmatranje pitanja neolitske tranzicije iz ugla kulturno-istorijske arheologije nije donelo adekvatna rešenja u rasvetljavanju tog problema. Oslanjanje na tipologiju i uverenje da se dugotrajni procesi mogu sagledati na osnovu cezura u vertikalnoj stratigrafiji osnovni su razlozi za još uvek nerazjašnjeno pitanje odnosa Starčevo–Vinča, što je rezultiralo činjenicom da je ono poslednjih decenija potpuno zapostavljeno u domaćoj arheologiji. Adekvatna analiza keramičkog materijala sa niza registrovanih lokaliteta, kojom bi bili razmotreni tehnološka tradicija i stil pružila bi nova saznanja o jednom od najvažnijih pitanja arheologije neolita.

Literatura

- Arandelović-Garašanin, Draga. 1954. *Starčevačka kultura*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani.
- Bogdanović, Milenko. 2006. “Early Vinča in Central Serbia.” In *From Starčevo to Vinča culture, Current problems of the Transition Period, Proceedings from the International round table, Zrenjanin 1996*, editors Božidar Vorgić and Bogdan Brukner, 179–196. Zrenjanin: Narodni muzej Zrenjanin.
- Brukner, Bogdan. 2006. “A Contribution to the Study of Establishment of Ethnic and Cultural (Dis)continuity at the Transition from the Starčevo to the Vinča culture group”. In *From Starčevo to Vinča culture, Current problems of the Transition Period, Proceedings from the International round table, Zrenjanin 1996*, editors Božidar Vorgić and Bogdan Brukner, 165–178. Zrenjanin: Narodni muzej Zrenjanin.
- Childs, Terry S. 1991. Style, Technology, and Iron Smelting in Bantu-Speaking Africa. *Journal of Anthropological Archaeology* 10: 332–359.

- Chilton Elizabeth S. 1999. "One Size Fits All: Typology and Alternatives for Ceramic Research." In *Material Meanings: Critical Approaches to the Interpretation of Material Culture*, ed. E. S. Chilton, 44–60. Salt Lake City: The University of Utah Press.
- Crown, Patricia L. 1999. "Socialization in American Southwest Pottery Decoration". In *Pottery and People*, eds. James M. Skibo and Garry M. Feinman, 25–43. Salt Lake City: The University of Utah Press.
- Crown, Patricia L. 2001. Learning to Make Pottery in the Prehispanic American Southwest. *Journal of Anthropological Research* 57(4): 451–469.
- Čović, Borivoj. 1961. Rezultati sondiranja na preistoriskom naselju u Gornjoj Tuzli. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* XV–XVI: 79–139.
- Dietler, Michael and Ingrid Herbich. 1989. Tich Matek: The Technology of Luo Pottery Production and the Definition of Ceramic Style. *World Archaeology* 21(1): 148–164.
- Dimitrijević, Stojan. 1974. Problem stupnjevanja starčevačke kulture s posebnim obzirom na doprinos južnopanonskih nalazišta rešavanju ovih problema. *Materijali X*: 59–122.
- Dimitrijević, Stojan. 1979. „Sjeverna zona”. U *Praistorija jugoslavenskih zemalja* II, urednik Alojz Benac, 229–360. Sarajevo: Svijetlost – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Garašanin, Milutin. 1964. Problem kontinuiteta u arheologiji. *Materijali I*: 9–45.
- Garašanin, Milutin. 1979. „Centralnobalkanska zona”. U *Praistorija jugoslavenskih zemalja* II, urednik Alojz Benac, 79–212. Sarajevo: Svijetlost – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Gosselain, Olivier. 1992. Technology and Style: Potters and Pottery among Bafia of Cameroon. *Man* (N.S.) 27: 559–586.
- Hegmon, Michelle. 1992. Archaeological Research on Style. *Annual Review of Anthropology* 21: 517–536.
- Hegmon, Michelle. 1998. "Technology, Style, and Social Practices: Archaeological Approaches." In *Archaeology of Social Boundaries*, ed. M. T. Stark, 264–279. Washington: Smithsonian Institution Press.
- Jovanović, Borislav. 2006. "Early and Late Neolithic in the Danube basin and the Central Balkans – Chronological Relations." In *From Starčevo to Vinča culture, Current problems of the Transition Period, Proceedings from the International round table, Zrenjanin 1996*, editors Božidar Vorgić and Bogdan Brukner, 53–62. Zrenjanin: Narodni muzej Zrenjanin.
- Katunar, Ratko. 1988. „Majdan – Smederevska Palanka”. In *Neolithic of Serbia – Archaeological Research 1948–1988*, editor Dragoslav Srejović, 81–82. Belgrade: Centre for Archaeological Research.
- Leković, Vladimir. 1990. "The *vinčanization* of Starčevo culture." In *Vinča and its world, International symposium – The Danubian region from 6000 to 3000 B.C., October 1988*, editors Dragoslav Srejović and Nikola Tasić, 67–74. Belgrade: Serbian Academy of sciences and arts – Centre for Archaeological research – Faculty of Philosophy.
- Lemmonier, Pierre. 1986. The Study of Material Culture Today: Toward an Anthropology of Technical Systems. *Journal of Anthropological Archaeology* 5: 147–186.
- Lemmonier, Pierre. 2002. Introduction to *Technological Choices: Transformation in Material Cultures since the Neolithic*, ed. P. Lemmonier, 1–35. London: Routledge.

- Letica, Zagorka. 1971. Starčevo and Körös culture at Vinča. *Archaeologia Iugoslavica* IX: 11–18.
- Longacre, William A., Jingfeng Xia and Tao Yang. 2000. I want to buy a black pot. *Journal of Archaeological Method and Theory* 7(4): 273–293.
- Mahias, Marie-Claude. 2002 “Pottery Techniques in India.” In *Technological Choices: Transformation in Material Cultures since the Neolithic*, ed. P. Lemmonier, 157 *Technological Choices: Transformation in Material Cultures since the Neolithic* 180. London: Routledge.
- Miller Heather M. 2007. *Archaeological Approaches to Technology*. London: Elsevier.
- Petrović, Jelka. 1990. “A contribution to the Study of Autochthonous Predecessors of the Vinča culture in Srem.” In *Vinča and its world, International symposium – The Danubian region from 6000 to 3000 B.C., October 1988*, editors Dragoslav Srejović and Nikola Tasić, 85–89. Belgrade: Serbian Academy of sciences and arts – Centre for Archaeological research – Faculty of Philosophy.
- Schiffer, Michael B. and James M. Skibo. 1987. Theory and Experiment in the Study of Technological Change. *Current Anthropology* 28 (5): 595–622.
- Schwarzberg, Heiner. 2006. “A new item for the Neolithic Package? Early Neolithic cult vessels in Anatolia and South-East Europe”. In *Aegean-Marmara-Black Sea: the present state of research on the Early Neolithic, Proceedings of the Session held at the EAA 8th Annual meeting at Thessaloniki, 28th September 2002*, eds. I. Gatsov and H. Schwarzberg, 127–134. Langenweissbach: Beier & Beran.
- Srejović, Dragoslav. 1988. “The Neolithic of Serbia: A Review of Research.” In *Neolithic of Serbia — Archaeological Research 1948–1988*, editor Dragoslav Srejović, 5–19. Belgrade: Centre for Archaeological Research.
- Stanković, Svetozar. 1988. “Šljivik – Stragari, Trstenik.” In *Neolithic of Serbia – Archaeological Research 1948–1988*, editor Dragoslav Srejović, 95–97. Belgrade: Centre for Archaeological Research.
- Stark Miriam T. 1999. “Social Dimensions of Technical Choice in Kalinga Ceramic Traditions.” In *Material Meanings: Critical Approaches to the Interpretation of Material Culture*, ed. E. S. Chilton, 24–43. Salt Lake City: The University of Utah Press.
- Stark, Miriam T., Jeffery J. Clark and Mark D. Elson. 1995. Causes and Consequences of Migration in the 13th Century Tonto Basin. *Journal of Anthropological Archaeology* 14: 212–246.
- Tasić, Nikola i Emilija Tomić. 1969. *Crnokalačka bara – naselje starčevačke i vinčanske kulture*. Kruševac: Narodni muzej – Arheološko društvo Jugoslavije.
- Wallaert-Pêtre, Hélène. 2001. Learning How to Make the Right Pots: Apprenticeship Strategies and Material Culture, a Case Study in Handmade Pottery from Cameroon. *Journal of Anthropological Research* 57(4): 471–493.
- Vetnić, Savo. 1974. Počeci rada na ispitivanju kulture prvih zemljoradnika u srednjem Pomoravlju. *Materijali* X: 123–168.
- Vuković, Jasna. 2012. Deskripcija nasuprot interpretaciji: odnos tradicionalne i savremene arheologije prema problemu impreso-barbotin ranog neolita. *Etnoantropološki problemi* 8/3: 657–679.
- Vuković, Jasna. 2013. Ženska tehnologija: identitet neolitskih majstora – grnčara. *Etnoantropološki problemi* 8/1: 296–316.

Vuković, Jasna. *u štampi*. Erasing Boundaries or Changing Identities?: The Transition from Early/Middle to Late Neolithic, New Evidence from Southern Serbia.

- Брукнер, Богдан. 1960. Резултати заштитног ископавања локалитета „Баштине” код села Обрежа. *Рад војвођанских музеја* 9: 81–111.
- Вуковић, Јасна. 2014. Старчевачки жртвеници са локалитета Павловац-Чукар: нова питања у археологији неолита. *Гласник САД* 29: 7–22.
- Гарашанин, Милутин. 1973. *Праисторија на тлу СР Србије*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Гарашанин, Милутин и Драга Гарашанин. 1958. Павловац код Врања – праисторијско насеље. *Старинар* 7–8 (1956–1957): 398.
- Грин, Кевин. 2003. *Увод у археологију*. Београд: Clío.
- Јовановић, Борислав. 1968. „Историјат керамичке индустрије у неолиту и енеолиту централног Балкана”. У *Неолит централног Балкана*, уредник Лазар Трифуновић, 107–175. Београд: Народни музеј.
- Лековић, Владимир. 1995. „Неолитска насеља”. У *Археолошка истраживања дуж ауто пута кроз Срем*, уредник Зоран Вапа, 25–44. Нови Сад: Покрајински завод за заштиту споменика културе.
- Палавестра, Александар. 2011. *Културни контексти археологије*. Београд: Филозофски факултет.
- Срејовић, Драгослав. 1969. *Лепенски Вир*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Срејовић, Драгослав. 1981. „Културе млађег каменог доба”. У *Историја српског народа I*, уредник Сима Ћирковић, 15–30. Београд: Српска књижевна задруга.
- Станковић, Светозар, 1989. Неолитско насеље у Страгарима (истраживања у 1988. години). *Гласник Српског археолошког друштва* 5: 29–33.

Jasna Vuković
Department of Archaeology,
Faculty of Philosophy, Belgrade

Lost in Transition: The problem of early/middle to late Neolithic transition in Yugoslav/Serbian archaeology of the second half of the 20th century

Numerous Neolithic sites from the territory of modern Serbia and adjacent areas have traditionally been attributed, on the grounds of the archaeological finds, to two “cultures” – Starčevo and Vinča. Their definition and relative-chronological demarcation have been based upon the extreme abundance of pottery finds; unsurprisingly, the issues of transition between “early” and “late” Neolithic have also been treated from the culture-historical point of view, above all according to the qualities of shards. Differing opinions concerning the role of the Central Balkans in the process of transition led to several different solutions to the problem. On one hand, the “Vinča migration” has been postulated,

leading to dislocation of the autochthonous population of the Starčevo culture towards north and northwest; this scenario includes conflicts, though some authors suggested peaceful coexistence of the newcomers and the locals. On the other hand, the region of the Central Balkans has been considered as the centre in which the Vinča culture evolved from the Starčevo one, in the internal process. The concept of “Vinčanization” has been introduced, paradoxically used by the proponents of both interpretations: in the first instance in the sense of violent colonization, and in the second one to describe a peaceful transformation without the interference of external influences. The third solution, aiming at compromise, suggests that the Vinča culture is the consequence of migrations as well as diffusion, so the late phases of Starčevo are simultaneous to the earliest Vinča phase. Although the issues of genesis of cultural groups have played the central role in interpretations of prehistoric phenomena, the interpretations are primarily based upon pottery finds. It is worth noting that in the case of the Starčevo – Vinča sequence, the same elements are stressed as crucial arguments of both mutually conflicted positions: “biconization” of shapes, techniques of surface roughening (barbotine), ornamentation execution.

The inadequacies of the traditional archaeological approach to Neolithic transition are particularly apparent in two points:

1. The obligatory emphasis upon typology as the only methodological procedure, resulting in the approach to ceramics as the completely autonomous element, not dependent upon people or social ordering. Defining the “transitory” types also blurs the identification of hybrids – one of the most important elements in understanding the transitory periods;
2. The need to clearly differentiate between Starčevo and Vinča cultures in vertical sequence, and the refusal to consider the possibility that this need not be the case.

By the end of 1990s, the issue of the Neolithic transition has been totally neglected, in spite of the fact that extensive field research has been conducted since then and a number of new sites have been identified. On the other hand, the current archaeological approaches treating the variability of archaeological material (pottery) and interpretation based upon the analysis of technological style with the aim to identify social groups, i.e. group identities, would be highly appropriate for the study of transition processes. Pottery is still crucial, but not as a corpus of material with certain typological characteristics, but as a source of information on socially conditioned practices (techniques of production, ways of learning and transferring knowledge), as the consequences of specific traditions. The research into the problem of the Neolithic transition from this angle would offer answers to crucial, but yet unresolved questions.

Keywords: Neolithic transition, vertical stratigraphy, pottery, hybrids, technological style

Perdus dans la transition: problème du passage du néolithique ancien/moyen vers le néolithique tardif des Balkans centraux dans l'archéologie yougoslave/serbe de la deuxième moitié du XXe siècle

En raison des vestiges archéologiques, de nombreuses localités néolithiques du territoire de la Serbie actuelle et des régions voisines sont traditionnellement rattachées à deux „cultures“ – celle de Starčevo et celle de Vinča. L'extraordinaire profusion des vestiges céramiques représentait une base pour leur définition et pour des considérations relativement chronologiques; c'est pourquoi il n'est pas étonnant de voir l'archéologie historico-culturelle traiter aussi les questions du passage du néolithique „ancien“ vers le néolithique „tardif“, principalement en s'appuyant sur les caractéristiques de la poterie. Une conception nouvelle de la place des Balkans centraux dans le processus de transition a mené à l'apparition de plusieurs différentes solutions de ce problème. D'une part, l'on suppose l'existence de la „migration de Vinča“ qui a mené au déplacement des porteurs autochtones de la culture de Starčevo vers le nord et le nord-ouest; ce scénario supposait l'existence d'un conflit, bien que certains auteurs aient cru à la cohabitation paisible entre les allogènes et la population locale. De l'autre côté, les Balkans centraux sont observés comme un centre dans lequel la culture de Vinča se développe à partir de la culture de Starčevo par un processus d'évolution intérieure. Le concept de „vinčanisation“ de la culture de Starčevo a également été introduit, que, paradoxalement, utilisent les deux camps: le premier dans le sens d'une colonisation forcée, et le deuxième dans le sens d'une transformation paisible sans l'intervention des influences étrangères. La troisième solution, de compromis, considère que la culture de Vinča est la conséquence des migrations aussi bien que de la diffusion, ce pourquoi les phases tardives de la culture de Starčevo sont concomitantes avec la phase la plus ancienne de la culture de Vinča. Bien que les questions de la genèse des groupes culturels aient eu une place importante dans les réflexions sur les phénomènes préhistoriques, elles sont dans la plus grande mesure fondées sur les caractéristiques de la poterie. Il est significatif que les arguments de tous les points de vue mutuellement opposés mettent en relief les mêmes éléments: avant tout la „biconisation“ des formes, mais également d'autres éléments – les techniques pour rendre rugueuses les surfaces (barbotine) et celles de l'exécution de l'ornementation.

L'impuissance et la faiblesse de l'archéologie traditionnelle dans l'interprétation de la transition néolithique réside dans deux points clés:

1. l'appui inévitable sur la typologie comme seule approche méthodologique, ce qui a résulté par l'observation de la céramique comme d'une entité complètement autonome, indépendante des gens et de l'organisation sociale. La définition des types „mixtes“, brouille elle aussi, l'identification des hybrides, en tant qu'un des jalons les plus importants dans la compréhension de la période de passage;

2. Le besoin de différencier clairement la céramique de Starčevo et celle de Vinča dans la succession verticale, puis le refus d'envisager l'inexistence de cette différenciation.

Vers la fin des années quatre-vingt-dix du siècle passé, la question de la transition est complètement négligée en dépit du fait que depuis, des recherches approfondies ont été effectuées et de nouvelles localités ont été identifiées. Des approches théoriques actuelles qui discutent la variabilité du matériel archéologique (poteries) et leur interprétation à travers l'analyse du style technologique dans le but d'identifier les groupes sociaux, c'est-à-dire les identités de groupe, seraient d'autre part convenables aussi pour l'examen des processus de transition. La poterie occupe ici aussi la place centrale, mais non plus comme un corpus de matériel avec des caractéristiques typologiques spécifiques, mais comme source d'informations sur des pratiques socialement conditionnées (techniques de fabrication, modes d'apprentissage et de transmission de savoirs) qui sont la conséquence des traditions spécifiques. Le fait de considérer le problème de la transition néolithique sous cet angle offrirait par conséquent des réponses à des questions clés mais toujours non éclaircies.

Mots clés: transition néolithique, stratigraphie verticale, poterie, hybrides, style technologique

Primljeno / Received: 01. 07. 2015.

Prihvaćeno / Accepted for publication: 18. 07. 2015.